

Cezary Żołędowski

*Instytut Polityki Społecznej
Uniwersytet Warszawski*

Starzenie się ludności — Polska na tle Unii Europejskiej

Wprowadzenie

Celem tego artykułu jest zaprezentowanie podstawowych danych na temat starzenia się ludności Polski na tle Unii Europejskiej. Przedstawione w nim zostaną: stan obecny oraz prognozy, dotyczące tych zjawisk, a także ich przyczyny i najważniejsze skutki.

Starzenie się ludności jest procesem, prowadzącym do sytuacji określanej jako starość demograficzna. Polega on na zwiększaniu się udziału najstarszych grup wiekowych w całej populacji, przy czym najczęściej stosowanym jego miernikiem jest udział w społeczeństwie ludności w wieku poprodukcyjnym, z reguły 60 (65) lat. Na starość demograficzną wpływa nie tylko liczebność ludności starej, ale także rozmiary grupy najmłodszej — w wieku 9–14 lub 0–19 lat¹. Starzenie się ludności jest zatem bezpośrednią konsekwencją obniżania się poziomu urodzeń, spadku umieralności w najstarszych grupach wiekowych, a także salda migracji (Rosset 1959).

Największy wpływ na starzenie się ludności ma spadek liczby urodzeń. Powoduje on najgłębsze zmiany w proporcji udziału w społeczeństwie osób najmłodszych i najstarszych. Podobnym czynnikiem ruchu naturalnego, skutkującym wydłużeniem się przeciętnej długości trwania życia, jest obniżenie się poziomu częstotliwości umierania, szczególnie w najstarszych grupach wieku. Dynamikę i stan zaawansowania omawianych procesów

¹ Proporcje udziału najstarszych i najmłodszych grup wiekowych określane są jako indeks starości demograficznej.

modyfikują też migracje. Wśród przemieszczającej się ludności nadreprezentowane są osoby młode, co dodatkowo stymuluje zmiany struktury demograficznej obszarów emigracyjnych i imigracyjnych. W przypadku migracji zewnętrznych (podobnie jak w przypadku migracji wewnętrznych, gdy analizuje się ich efekty dla poszczególnych jednostek administracyjnych) powoduje to pozytywne skutki rekompensacyjne dla państw imigracyjnych, nie tylko dzięki mechanicznemu wyrównywaniu ubytku ludności, spowodowanego niskim (lub wręcz ujemnym) przyrostem naturalnym, ale także poprzez wzrost wskaźnika urodzeń. Dla krajów o ujemnym saldzie migracyjnym, skutki przemieszczeń ludności są odmienne — przyspieszają one i pogłębiają ich starzenie.

Procesy demograficzne w Unii Europejskiej

Starzenie się ludności jest współcześnie zjawiskiem globalnym, dotyczącym wszystkich regionów i niemal wszystkich państw świata. Proces ten przebiega jednak bardzo nierównomiernie. Najgłębiej zaznaczył się w Europie, która najwcześniej przeszła tzw. pierwsze i drugie przejście demograficzne². Niemal od początków ubiegłego wieku charakteryzuje ją najniższy przyrost naturalny i w konsekwencji jest demograficznie najstarszym kontynentem. Miarą regresu ludnościowego Europy jest szybki spadek udziału jej mieszkańców w populacji świata w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat. Od czasów antycznych, aż do lat 80. XX wieku, kiedy to została wyprzedzona przez Afrykę, Europa zajmowała drugie (po Azji) miejsce pod względem liczby ludności. Współczesne prognozy demograficzne przewidują dalszy spadek jej udziału w globalnej populacji, z obecnego poziomu 10,6% do około 7,5% w 2050 r.

Tabela 1. Prognoza zmian liczby ludności świata według kontynentów (w mln)

	2005	2010	2015	2020	2025	2030	2040	2050
Świat	6212	6909	7302	7675	8012	8309	8801	9150
Europa	729	733	734	733	729	723	708	691
Afryka	921	1033	1153	1276	1400	1524	1770	1998
Azja	3937	4167	4391	4596	4773	4917	5125	5231
Ameryka Łacińska i Karaiby	557	589	618	646	670	690	718	729
Ameryka Północna	335	352	368	383	398	410	431	448
Oceania	34	36	38	40	43	45	48	51

Źródło: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2010.

² Tzw. „pierwsze przejście (transformacja) demograficzne” polegało na przejściu od wysokiej do niskiej stopy urodzeń i zgonów oraz ustabilizowaniu płodności na poziomie prostej reprodukcji ludności. Koncepcja tzw. drugiego przejścia demograficznego, opracowana w latach 80. XX w. przez R. Lesthaege i D. van de Kaa, odnosi się do nieciągłości w reprodukcji ludności, czyli przede wszystkim spadku płodności poniżej reprodukcji prostej; Por.: Okólski, M. (2004) *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa.

Niski przyrost naturalny i relatywnie szybkie starzenie się Europy są spowodowane szeregiem czynników o charakterze ekonomicznym i społeczno–kulturowym, charakterystycznych dla wysoko rozwiniętych społeczeństw. Należą do nich zarówno te, które powodują wydłużanie życia, np. wysokie społeczne wartościowanie zdrowia, upowszechnianie dbałości o jego zachowanie oraz nowoczesne systemy ochrony zdrowia i opieki nad ludźmi starszymi, jak i te, które wpływają na ograniczenie prokreacji, np. długi okres edukacji, wysoki poziom aktywności zawodowej kobiet oraz upowszechnienie stylu życia opartego na modelu konsumpcji i kariery zawodowej. Zależność między poziomem zamożności społeczeństw a procesami zmniejszania się przyrostu naturalnego i starzenia nie może być jednak rozpatrywana w oderwaniu od specyficznych cech podłoża kulturowego i struktury społecznej³, które wpływają modyfikująco na dynamikę składników ruchu naturalnego. Istotnym czynnikiem różnicującym tendencje demograficzne w Europie jest także przebieg transformacji ustrojowej w państwach jej środkowej i wschodniej części. Kraje byłego bloku wschodniego, generalnie mniej rozwinięte i zamożne niż ich zachodni sąsiedzi, są bardziej zagrożone depopulacją.

Niski przyrost naturalny, który — według prognoz — w drugiej połowie obecnej dekady będzie w skali całego kontynentu przyrostem ujemnym, charakteryzuje całą Europę. W największym stopniu regres ludnościowy dotyczy państw wschodnioeuropejskich — Rosji, Ukrainy i Białorusi. Niewielka dynamika przyrostu naturalnego charakteryzuje jednak również Unię Europejską jako całość oraz niemal wszystkie jej państwa członkowskie, poza Irlandią. W konsekwencji unijne społeczeństwa szybko się starzeją. Proces ten jest obecnie bardziej zaawansowany wśród „starych” członków Wspólnoty, z których największy, ponad 20% udział ludności w wieku poprodukcyjnym, pod koniec ubiegłej dekady notowały Niemcy i Włochy. Relatywnie niewiele mniej liczni są również najstarsi mieszkańcy takich państw jak Grecja, Szwecja i Portugalia.

Tempo starzenia się ludności jest jednak w ostatnich kilkunastu latach szybsze w nowopryjętych państwach członkowskich z Europy Środkowowschodniej. W większości z nich, poza Słowacją i Czechami, proces starzenia się ludności przebiega znacznie szybciej niż przeciętnie we Wspólnocie, zwłaszcza w Słowenii i państwach bałtyckich, w których jego tempo jest rekordowo wysokie. Również w Polsce dynamika starzenia się ludności jest wyraźnie większa niż przeciętna w całej Unii — zbliża się do znajdujących się pod tym względem w najmniej korzystnej sytuacji członków UE–15, czyli Niemiec i Włoch. Warto również zauważyć, że różnice tempa starzenia się unijnych społeczeństw, mierzone wzrostem udziału ludności w wieku 65 lat i więcej, w ostatnich kilkunastu latach były bardzo duże. Jedynym krajem, w którym nastąpił spadek procentowego wskaźnika tej grupy ludności była Irlandia, a stosunkowo niewielki wzrost jej udziału miał miejsce w Szwecji, Danii, Wielkiej Brytanii i Luksemburgu.

³ W co najmniej równie zamożnych i wysoko rozwiniętych państwach poza Europą o kulturze nie wywodzącej się z korzeni europejskich (np. na Dalekim Wschodzie i Półwyspie Arabskim) nie jest notowany również głęboki spadek przyrostu naturalnego.

Tabela 2. Zmiany udziału ludności w wieku 65 i więcej ludności w Unii Europejskiej w latach 1992–2009 (w%)

Państwo	1992	2009	Wzrost odsetka ludzi starych w latach 1992–2009	1992 = 100
UE — 27	14,3	17,2	+2,9	120,3
Austria	14,9	17,4	+2,5	116,8
Belgia	15,2	17,1	+1,9	112,5
Cypr	b.d.	12,7	b.d.	b.d.
Czechy	12,8	14,9	+2,1	116,4
Dania	15,6	15,9	+0,3	102,0
Estonia	12,0	17,1	+5,1	142,5
Finlandia	13,6	16,7	+3,1	122,8
Francja	14,4	16,7	+2,3	116,0
Grecja	14,3	18,7	+4,4	130,7
Hiszpania	14,1	16,6	+2,5	117,7
Holandia	13,0	15,0	+2,0	115,4
Irlandia	11,4	11,1	-0,3	97,4
Litwa	11,0	16,0	+5,0	145,5
Luksemburg	13,5	14,0	+0,5	103,7
Łotwa	12,3	17,3	+5,0	140,7
Malta	b.d.	14,1	b.d.	b.d.
Niemcy	15,0	20,4	+5,4	136,0
Polska	10,3	13,5	+3,2	131,1
Portugalia	13,8	17,6	+3,8	127,5
Słowenia	11,1	16,4	+5,3	147,8
Słowacja	10,4	12,1	+1,7	116,3
Szwecja	17,7	17,8	+0,1	100,6
Węgry	13,6	16,4	+2,8	120,6
Wielka Brytania	15,7	16,1	+0,4	102,5
Włochy	15,5	20,1	+4,6	129,7
Bułgaria	b.d.	17,4	b.d.	b.d.
Rumunia	b.d.	14,9	b.d.	b.d.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Eurostat Yearbook 2004*, s. 62 i *Eurostat Yearbook 2011*, s. 118.

Na tle unijnej średniej, nowi członkowie Unii Europejskiej, przyjęci do Wspólnoty w 2004 r. i w 2007 r., charakteryzują się (jeszcze obecnie) na ogół wyraźnie niższym udziałem

tem osób w wieku poprodukcyjnym (co dotyczy szczególnie Słowacji, Polski, Rumunii i Czech). Jednak ze względu na szybsze tempo starzenia się ich społeczeństw, różnice te będą się stopniowo zacierały. Wymienione kraje charakteryzują się także krótszym przeciętnym trwaniem życia (zarówno kobiet, jak i mężczyzn), co obrazuje poniższa tabela.

Tabela 3. Liczba ludności i przeciętne trwanie życia w państwach UE w 2009 r. (bez Cypru)

Kraj	Liczba ludności (w tys.)	Przeciętne trwanie życia – mężczyźni w wieku 0 lat	Przeciętne trwanie życia – kobiety w wieku 0 lat
Austria	8375	77,6	83,2
Belgia	10667	77,3	82,8
Bułgaria	7564	70,1	77,4
Dania	5544	76,9	81,1
Estonia	1340	69,8	80,2
Finlandia	5351	76,6	83,5
Francja	62793	78,0	85,0
Grecja	11305	77,8	82,7
Hiszpania	46073	78,6	84,9
Irlandia	4468	77,4	82,5
Litwa	3329	67,5	78,0
Luksemburg	474*	78,1	83,3
Łotwa	2255	68,1	77,6
Holandia	16575	78,7	82,9
Malta	408**	77,8	82,7
Niemcy	81802	77,8	82,8
Polska	38167	71,5	80,1
Portugalia	10638	76,5	82,6
Rep. Czeska	10507	74,2	80,5
Rumunia	21462	69,8	77,4
Słowacja	5425	71,4	79,1
Słowenia	2047	75,9	82,7
Szwecja	9341	79,4	83,5
Węgry	10014	70,3	78,4
Wielka Brytania	61394	78,3	82,5
Włochy	60340	79,1	84,5

* — 2006 r.; ** — 2011 r.

Źródło: Zestawienie własne na podstawie *Rocznika Demograficznego 2011*, GUS, Warszawa, s. 464–465 i 492–495.

Prognozowana dynamika starzenia się społeczeństw Europy Środkowowschodniej jest większa również ze względu na mniej korzystne kształtowanie się współczynników dzietności i reprodukcji ludności. Kolejna tabela przedstawia wybrane składniki ruchu naturalnego ludności, mające wpływ na tempo starzenia się społeczeństw. Z zawartych w niej danych zasadniczo wynika, że o ile nie uda się w przyszłości zwiększyć przeciętnej liczby urodzin, to ludność większości państw Unii Europejskiej zacznie się zmniejszać, a procesy ich starzenia ulegną przyspieszeniu.

Obecnie niemal we wszystkich państwach Unii Europejskiej współczynnik dzietności nie zapewnia prostej zastępowalności pokoleń. Wyjątek stanowi niewielka Irlandia, w której tradycyjnie wysoki, jak na Europę Zachodnią, przyrost naturalny został podtrzymany w związku z imigracyjnym boorem, jaki ten kraj przeżywał w ubiegłej dekadzie. Pozostałe państwa unijne nie są w stanie odtworzyć liczby ludności wyłącznie poprzez kształtowanie się składników ruchu naturalnego. Dotyczy to nawet Francji i krajów skandynawskich (Szwecja, Dania i Finlandia), będących w stosunkowo najlepszej sytuacji, gdyż dzietność utrzymuje się tam na poziomie tylko nieznacznie niższym niż średnio 2,0 dziecka na kobietę, co oznacza wartość progową prostej reprodukcji ludności⁴.

Biorąc pod uwagę wskaźniki przyrostu naturalnego i przeciętnej dzietności, Skandynawia i zachodnia część Europy znajdują się i tak w stosunkowo korzystnej sytuacji w porównaniu z państwami środkowoeuropejskimi (Niemcy, Austria), krajami unijnego południa (Włochy, Portugalia, Hiszpania, Grecja), a zwłaszcza nowoprzyjętymi członkami Wspólnoty z Europy Środkowowschodniej. We wszystkich tych państwach poziom dzietności w najlepszym przypadku tylko nieznacznie przekracza 1,5 — a w większości z nich rejestrowana jest przewaga zgonów nad urodzeniami. Najbardziej niekorzystnie przedstawiają się prognozy zmian ludnościowych w byłych państwach socjalistycznych, w których na ogół procesy starzenia populacji łączą się z emigracyjnym odpływem ludności i są przez ten odpływ pogłębiane (poza Słowenią, Czechami i Węgrami). W części z nich już od co najmniej kilku lat odnotowywany jest systematyczny spadek liczby mieszkańców, przede wszystkim w państwach bałtyckich, a także w Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech. W pozostałych krajach tej grupy (w tym w Polsce) zagrożenie depopulacją jest zdecydowanie większe niż w zachodniej i południowej części Unii Europejskiej. Zasadniczą rolę odgrywa w tym wspomniany już czynnik emigracyjny. Z kolei najlepszym przykładem pozytywnego wpływu masowej imigracji na sytuację ludnościową są Niemcy, które od lat 60. XX wieku charakteryzują się w sferze ruchu naturalnego ujemnym przyrostem naturalnym oraz bardzo niskimi wskaźnikami dzietności i reprodukcji ludności. Jednak — jak dotąd — skutecznie stabilizowały one swoją sytuację ludnościową w związku z napływem imigrantów ekonomicznych oraz przyjazdami osiedleńczymi ludności pochodzenia niemieckiego i osób mogących wykazać się niemieckim obywatelstwem przodków.

⁴ Względnie dobrą (ale tylko na tle innych państw europejskich) sytuację w tych państwach demografowie łączą z rozwiniętą polityką prorodzinną, zwłaszcza na rzecz rodzin wielodzietnych; Por.: Pohoski, M., 2012.

Tabela 4. Podstawowe wskaźniki ruchu naturalnego ludności w państwach UE (w latach 2008 — płodność kobiet i współczynnik reprodukcji ludności oraz 2009 — pozostałe wskaźniki; z pominięciem Cypru, Luksemburga i Malty)

Kraj	Urodzenia żywe na 1000 ludności	Zgony na 1000 ludności	Przyrost naturalny na 1000 ludności	Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych	Płodność kobiet	Współczynnik dzietności ogólnej
Austria	9,1	9,3	- 0,1	3,8	38,0	1,41
Belgia	11,8	9,7	2,1	3,4	b.d.	b.d.
Bułgaria	10,7	14,2	- 3,6	9,0	42,6	1,48
Dania	11,4	9,9	1,4	3,1	52,2	1,89
Estonia	11,8	12,0	- 0,2	3,6	47,8	1,65
Finlandia	11,3	9,3	2,0	2,6	50,8	1,85
Francja	12,8	8,5	4,3	3,9	55,2	2,00
Grecja	10,5	9,6	0,9	3,1	44,5	1,51
Hiszpania	10,8	8,4	2,4	3,3	45,6	1,46
Irlandia	16,6	6,4	10,2	3,2	64,6	2,10
Litwa	11,0	12,6	- 1,6	4,9	40,0	1,47
Łotwa	9,6	13,3	- 3,6	7,8	41,4	1,44
Holandia	11,2	8,1	3,1	3,8	47,5	1,77
Niemcy	8,1	10,4	- 2,3	3,5	35,8	1,37
Polska	10,9	10,1	0,9	5,6	42,5	1,39
Portugalia	9,4	9,8	- 0,5	3,6	40,4	1,37
Rep. Czeska	11,3	10,2	1,0	2,9	47,2	1,50
Rumunia	10,4	12,0	- 1,6	10,1	40,7	1,35
Słowacja	11,3	9,8	1,5	5,7	40,4	1,32
Słowenia	10,7	9,2	1,5	2,4	44,8	1,53
Szwecja	12,0	9,7	2,3	2,5	52,6	1,91
Węgry	9,6	13,0	- 3,4	5,1	41,3	1,35
Wlk. Brytania*	12,8	9,1	3,7	4,7	49,8	1,76
Włochy**	9,5	9,8	- 0,4	3,9	39,1	1,32

* — 2004 r.; ** — 2005 r.

Źródło: Jak w Tabeli 2., s. 466–467 i 475–476.

Procesy starzenia się ludności w państwach członkowskich stanowią jedno z najważniejszych, długookresowych uwarunkowań rozwoju Unii Europejskiej. (Nowak-Far 2011) Długofalowe prognozy Eurostatu wskazują, że jeśli utrzymają się obecne tendencje demograficzne, to do 2050 r. liczba osób w wieku 65 lat i więcej w krajach Unii wzrośnie o około 70%, a liczba osób w wieku produkcyjnym (15–64 lat) spadnie o 12%. W efekcie na każdego emeryta będą przypadały jedynie dwie osoby aktywne zawodowo, zamiast — jak obecnie — cztery. Stanowi to najbardziej syntetyczną miarę gwałtownego wzrostu udziału w unijnej populacji osób starszych oraz znacznego spadku — w nadchodzących dziesięcioleciach — udziału ludzi młodych i będących w wieku produkcyjnym.

Prognozy publikowane przez Eurostat przewidują również znaczne zmiany liczebności populacji w obecnych 27 państwach Wspólnoty. Łączna liczba ich mieszkańców wzrośnie z 501 mln w 2010 r. do maksymalnego poziomu 521 mln około 2035 r., a następnie będzie spadać, by w 2060 r. osiągnąć 506 mln. Zmieni się także kolejność najludniejszych państw. Przewodzący obecnie Niemcy, z liczbą 71 mln mieszkańców w 2060 r. (spadek o blisko 13%), zostaną wyprzedzone przez Wielką Brytanię (77 mln) i Francję (72 mln). Ogólnie w latach 2010–2060 liczba ludności wzrośnie w trzynastu spośród wszystkich obecnych państw członkowskich, natomiast spadnie w czternastu. Największy relatywny wzrost liczby mieszkańców będzie udziałem Cypru (o 66%), Irlandii (o 53%), Luksemburga (o 52%), Wielkiej Brytanii (o 25%) i Szwecji (o 18%), natomiast największy spadek zanotują Bułgaria (o 28%), Łotwa (o 26%), Litwa (o 24%), Rumunia (o 21%) i Polska (o 18%)⁵. Po 2015 r. w skali całej Unii Europejskiej rejestrowany będzie ujemny przyrost naturalny, a wzrost populacji w następnym dwudziestoleciu będzie skutkiem wyłącznie dodatniego salda migracji, które jednak po 2035 r. nie będzie już w stanie zrekompensować ubytku ludności, spowodowanego czynnikami naturalnymi. (Eurostat 2008) Odsetek mieszkańców w wieku 65 i więcej lat wzrośnie z 17,4% w 2010 r. do 29,5% w 2060 r. Jeszcze bardziej zwiększy się w tym czasie udział ludności w wieku 80 i więcej lat — z 4,6% do 12%. Według tych ekstrapolacyjnych prognoz, najstarszymi pod względem demograficznym państwami UE będą Łotwa (z udziałem ludności w wieku 65 i więcej lat wynoszącym 35,7%), Rumunia (34,8%) i Polska (34,5%), natomiast najmłodszymi — Irlandia (22%), Wielka Brytania (24,5%) oraz Belgia i Dania (po 25%). (Eurostat 2011)

Obserwowane przekształcenia demograficzne są postrzegane przez instytucje Unii Europejskiej jako jedno z najważniejszych, strukturalnych wyzwań dla gospodarki i systemów opieki społecznej we Wspólnocie. Prognozy wzrostu wydatków, związanych ze starzeniem się społeczeństw, dotyczą przede wszystkim świadczeń emerytalnych, długoterminowej opieki zdrowotnej i specjalistycznej opieki nad osobami starymi oraz są łączone z analizami wpływu tego rodzaju transferów społecznych na rynek pracy i na potencjalny wzrost gospodarczy. (Ageing Report 2009) Od wielu już lat na forach różnych

⁵ Ta prognoza spadku ludności Polski przedstawiona przez Eurostat w *Prognozie ludności Unii Europejskiej 2008–2060* może się okazać nadmiernie pesymistyczna. Nieco korzystniejsze, od wcześniej prognozowanego, jest kształtowanie się wskaźników ruchu naturalnego, ujawnione w NSP 2011 (por.: GUS, 2012), sugerują one korektę w górę prognoz liczby ludności Polski, choć zapewne nie będzie ona znaczna.

unijnych instytucji podnoszona jest kwestia zagrożenia, jakim jest załamanie się finansów publicznych w poszczególnych państwach członkowskich, na skutek szybkiego wzrostu udziału osób starych. Proponowanym przez Komisję Europejską wyjściem z tej sytuacji są reformy zwiększające produktywność i poziom zatrudnienia we Wspólnocie. Zalecane zmiany dotyczą m.in. wydłużenia wieku uprawniającego do przejścia na emeryturę, co jest traktowane jako jeden z najważniejszych czynników zwiększających konkurencyjność Unii Europejskiej⁶. Wydłużanie wieku emerytalnego jest obecnie wdrażane lub przygotowane do wdrażania w większości państw członkowskich, m.in. w Polsce.

Ogólnie rzecz biorąc, środki podejmowane przez europejskie rządy dla zminimalizowania negatywnych skutków starzenia się ludności zmierzają do ograniczenia przewidywanego wzrostu wydatków publicznych na ubezpieczenia społeczne, opiekę zdrowotną i pomoc społeczną. Poza zwiększaniem zatrudnienia, w tym wydłużaniem wieku emerytalnego, reformy systemowe polegają na zmianie sposobów waloryzacji emerytur oraz zwiększaniu udziału prywatnych systemów emerytalnych i prywatnych usług ochrony zdrowia. W imigracyjnych państwach Unii Europejskiej następuje również większe powiązanie polityki migracyjnej z potrzebami rynku pracy. Natomiast pozostałe państwa UE podejmują próby zahamowania wyjazdów swoich obywateli oraz starają się prowadzić politykę sprzyjającą napływowi siły roboczej z zagranicy, co w założeniu ma spowodować ich transformację migracyjną — uzyskanie dodatniego salda migracji zagranicznych.

Starzenie się ludności w Polsce

W dłuższej perspektywie historycznej, w okresie po II wojnie światowej, procesy przekształceń demograficznych w Polsce charakteryzuje — w sposób ogólny — poniższe zestawienie zmian udziału w społeczeństwie podstawowych ekonomicznych grup wiekowych (Tabela 5).

Zjawisko starzenia się polskiego społeczeństwa, występujące od początku XX w., zaznaczyło się wyraźnie na przełomie lat 50. i 60., wraz z wygaszaniem pierwszego — a zarazem największego — powojennego wyżu demograficznego. Ważnym czynnikiem procesu starzenia się ludności w Polsce, powodującym dalsze relatywnie duże zmiany w kształtowaniu się składników ruchu naturalnego, było falowanie demograficzne, polegające na przesuwaniu się w piramidzie wieku kolejnych wyżowych i niżowych grup roczników. Warto również wspomnieć o oddziaływaniu czynnika migracyjnego, związanego z masowymi przemieszczeniami wewnętrznymi ludności w drugiej połowie lat 40. oraz w latach 50., które wpłynęły na regionalne zróżnicowanie procesu starzenia populacji w Polsce⁷.

⁶ 30.09.2011 r. Rada Unii Europejskiej przyjęła konkluzje dotyczącą zwiększenia konkurencyjności Wspólnoty poprzez podnoszenie aktywności oraz wiedzy swoich obywateli. Podkreślono w niej rolę i funkcję osób starszych, także na rynku pracy; por.: <http://www.uniaeuropa.org/rada-ue-o-starzeniu-sie-spoleszczenstwa>, dostęp z dnia 8.03.2012 r.

⁷ Najwyższym stanem zaawansowania starością demograficzną charakteryzują się obszary środkowej i wschodniej Polski, natomiast najniższym — regiony północne i zachodnie; por.: Długosz, Kurek, 2012 r.

Tabela 5. Ludność Polski według ekonomicznych grup wiekowych na podstawie bieżącej ewidencji ludności (lata 1950, 1960, 1970, 1980) oraz spisów powszechnych (lata 1988, 2002, 2011 — w tys.)

Spis	Wiek przedprodukcyjny (0–17)		Wiek produkcyjny (18–59/64)		Wiek poprodukcyjny (60/65 i więcej)	
	N	%	N	%	N	%
1950	8719	34,9	14526	58,0	1763	7,1
1960	11094	37,2	16305	54,8	2377	8,0
1970	10775	33,0	18324	56,1	3559	10,9
1980	10297	28,8	21211	59,4	4227	11,8
1988	11352	30,0	21822	57,6	4711	12,4
2002	8851	23,2	23626	61,8	5749	15,0
2011	7318	19,0	24449	63,5	6730	17,5

Źródło: Obliczenia własne na podstawie publikacji GUS: *Rocznik statystyczny 1964*, *Rocznik demograficzny 1992* oraz *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych*, GUS Warszawa, marzec 2012.

Najogólniej ujmując, w latach 1950–2011 udział najmłodszej grupy ekonomicznej w populacji Polski zmniejszył się z około 35–37% do 19%, natomiast najstarszej — zwiększył się z około 7% do 17,5%. Prognoza ludności GUS przewiduje dalsze głębokie zmiany struktury demograficznej do 2035 r. — zmniejszenie się udziału ludności w wieku 0–17 lat do 15,8% oraz wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym do 26,7%. (GUS 2009, s. 163) Jeszcze szybciej ma wzrastać liczba ludności w wieku sędziwym — 80 i więcej lat. Według Eurostatu ma się ona zwiększyć z poziomu 1,1 mln w 2008 r. do 3,3 mln w 2040 r. i 4 mln w 2060 r., czyli z wyjściowego wskaźnika około 3%, aż do 13% w końcu prognozowanego okresu. (Eurostat 2008)

Inna przyjęta miara starości demograficznej odnosi się do mediany wieku populacji. Jej wartość w przedziale 30–34 lata oznacza ludność starą demograficznie. W tę fazę rozwoju ludnościowego Polska weszła już w latach 80. ubiegłego wieku, a następnie przekroczyła (pod koniec lat 90.) kolejny próg starości, czyli wartość mediany 35 i więcej lat, która oznacza społeczeństwo bardzo stare demograficznie. Było to w tym czasie spowodowane gwałtownie spadającą liczbą urodzeń przy utrzymywaniu się zjawiska nadumieralności mężczyzn poniżej pięćdziesiątego roku życia. (GUS, 2009, s. 163)

Poziom starości demograficznej w Polsce, na tle Unii Europejskiej, jest obecnie — jak pokazują to dane z poprzedniej części opracowania — stosunkowo niewysoki, niemniej jednak obserwowane od końca lat 80. XX w. tendencje w ruchu naturalnym ludności, szczególnie gwałtowny spadek urodzeń, będą prowadzić w dłuższej perspektywie do spętowania procesu starzenia. Co więcej, starzenie się społeczeństwa będzie postępowało w naszym kraju szybciej niż w niemal wszystkich pozostałych państwach członkowskich

Unii⁸. Zbliżone tempo wzrostu udziału najstarszych grup wiekowych w populacji charakteryzować będzie tylko większość nowych członków Unii z Europy Środkowowschodniej, głównie państwa bałtyckie oraz Bułgarię i Rumunię.

Według wstępnych wyników NSP 2011 liczba ludności Polski nadal nieznacznie się zwiększa — stan ludności faktycznej wyniósł 38,5 mln i był wyższy o prawie 271 tys. od zarejestrowanego w NSP 2002⁹. Długofalowe prognozy przewidują jednak głęboki spadek populacji Polski. Według opracowanej w 2008 r. prognozy GUS, w scenariuszu określanym jako najbardziej realistyczny zmniejszy się ona do 36 mln w 2035 r. (94,4% stanu ludności z 2007 r.), a w dłuższym horyzoncie prognostycznym (według prognozy Eurostatu z tego samego okresu) będzie się ona kształtowała na poziomie 35 mln w 2040 r. i zaledwie 31 mln w 2060 r. Aktualna prognoza GUS przewiduje nierówne tempo spadku liczby ludności. Do połowy obecnej dekady zmiany będą nieznaczne. Większe przeciętne spadki roczne nastąpią po 2020 r., kiedy ich dynamika zacznie stopniowo wzrastać od minus 0,26% do minus 0,55% przy końcu prognozowanego okresu. Spadek liczby ludności, zarówno w wartościach relatywnych, jak i bezwzględnych, będzie większy w miastach niż na obszarach wiejskich, co wynika ze zróżnicowania zachowań demograficznych między ludnością wsi i miast¹⁰ oraz obserwowanego od wielu już lat przemieszczania się ludności z miast na tereny podmiejskie¹¹.

Nieco korzystniejsze dla Polski perspektywy demograficzne w prognozie GUS z 2008 r., w porównaniu z wcześniejszą prognozą sprzed pięciu lat¹², wiążą się m. in. z przedłużaniem okresu zwiększania się liczby urodzeń (od 2004 r.), po ich uprzednim głębokim spadku, poczynając od początku lat 90. ubiegłego stulecia. Dodatkowo, obserwowane jest przesunięcie największego natężenia urodzeń do starszych grup wieku prokreacyjnego kobiet, co jest potwierdzeniem trwałego już zjawiska odkładania urodzeń w czasie, zapoczątkowanego przez matki urodzone w czasie poprzedniego wyżu demograficznego końca lat 70. i początku lat 80. Można przewidywać, że dodatni przyrost naturalny utrzyma się przez najbliższe 2–3 lata, natomiast w następnym okresie ujawni się rosnąca przewaga zgonów nad urodzeniami. Według prognozy GUS w 2035 r. wyniesie ona prawie 180 tys.

⁸ Według prognozy Eurostatu do 2035 r. cząstkowy wskaźnik obciążenia demograficznego ustalany na podstawie liczby osób w wieku 65 i więcej lat na każde 100 osób w wieku 15–64 lat wzrośnie dla całej UE o 65% (z 26 do 43), natomiast dla Polski o 100% (z 19 do 38); por.: Eurostat, 2008.

⁹ Liczba ludności rezydującej była jednak niższa od ludności faktycznej o 1257 tys. i wynosiła 37,2 mln.; por.: *Polska w Europie — przyszłość demograficzna...* 2012, s.2.

¹⁰ Różnice między miastem i wsią w kształtowaniu się ruchu naturalnego stopniowo się zmniejszają, jednak nadal wieś charakteryzuje się m.in. wcześniejszym wiekiem zawierania małżeństw i większą dzietnością.

¹¹ Prognoza zmian liczby ludności dla miast przewiduje nieustanny jej ubytek, natomiast zaludnienie obszarów wiejskich ma zwiększać się do 2022 r., a dopiero później nastąpi zmniejszanie się liczby ich mieszkańców. Łącznie około 90% spadku ludności Polski do 2035 r. dokona się w miastach, co spowoduje spadek udziału ludności miejskiej z 61,2% w 2007 r. do około 59%.

¹² Prognoza GUS na lata 2003–2030 opracowana na podstawie wyników NSP 2002 przewidywała mniej korzystne kształtowanie się większości składników ruchu naturalnego ludności oraz większą dynamikę depopulacji, np. ludność Polski miała już w 2030 r. zmniejszyć się do 35,7 mln.

Na skutek zmian w relacjach między ekonomicznymi grupami wieku, w 2011 r. obniżył się (w stosunku do NSP 2002) wskaźnik obciążenia demograficznego¹³ — z 62 do 57. Jest to jednak tylko przejściowa poprawa tego wskaźnika, spowodowana głębokim spadkiem liczby dzieci i młodzieży do lat 17 (w okresie między dwoma ostatnimi spisami nastąpiło zmniejszenie się cząstkowego wskaźnika obciążenia demograficznego właściwego dla wieku przedprodukcyjnego z 38 do 30, przy jednoczesnym wzroście wskaźnika cząstkowego właściwego dla wieku poprodukcyjnego z 24 do 27). (GUS 2011, s. 11) Obecną liczbę ludności w wieku produkcyjnym należy uznać za maksymalną. W przyszłości będzie się ona zmniejszać, szczególnie szybko po 2020 r. W konsekwencji wskaźnik obciążenia demograficznego podniesie się w 2035 r. do 74, co będzie skutkiem znacznego zwiększenia się obciążenia ludnością w wieku poprodukcyjnym (do ponad 49), przy dalszym spadku cząstkowego obciążenia grupą w wieku przedprodukcyjnym (do niespełna 25). Proporcja między liczbą osób w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym ulegnie dalszemu radykalnemu pogorszeniu w następnych prognozowanych dekadach — w 2060 r. ogólny wskaźnik obciążenia demograficznego ma się kształtować na poziomie 107¹⁴.

Najważniejszymi przyczynami modyfikacji dynamiki w zakresie ruchu naturalnego w nadchodzących dekadach będą zmiany w poziomie urodzeń oraz kontynuacja korzystnych tendencji dotyczących umieralności i dalszego trwania życia. Można się przy tym spodziewać, że spadek liczby urodzeń będzie dodatkowo pogłębiany przez utrzymywanie się na stosunkowo wysokim poziomie definitywnej emigracji z Polski, a tym samym ujemnego salda migracji¹⁵.

W zakresie urodzeń zakładane jest niewielkie zwiększenie się ogólnego wskaźnika dzietności, z 1,39 w 2009 r. do około 1,45 po 2022 r. W zestawieniu z niekorzystnymi zmianami struktury populacji kobiet w najbardziej aktywnych prokreacyjnie grupach wiekowych¹⁶, będzie to oznaczało znaczny spadek liczby urodzeń — z zarejestrowanych w 2010 r. 415 tys. do zaledwie 271 tys. w 2035 r.

W zakresie umieralności przewidywany jest dalszy (choć wolniejszy niż w pierwszej transformacyjnej dekadzie) spadek natężenia zgonów we wszystkich grupach wiekowych, co będzie się przekładało na powolny wzrost przeciętnego dalszego trwania życia. Spadek natężenia zgonów powodowany jest przede wszystkim zmniejszeniem umieralności z powodu najgroźniejszych chorób (w tym szczególnie układu krążenia) oraz w związku z działaniem przyczyn zewnętrznych (Rządowa Rada Ludnościowa, 2011, s. 137) , a także

¹³ Współczynnik obciążenia demograficznego oznacza liczbę osób w wieku nieprodukcyjnym (łącznie przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym) przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym.

¹⁴ Należy jednak zwrócić uwagę, że prognozy dokonywane zarówno przez GUS, jak i Eurostat biorą pod uwagę obecny wiek emerytalny, wynoszący 59 lat dla kobiet i 64 lata dla mężczyzn.

¹⁵ Prognozy dotyczące zewnętrznych ruchów migracyjnych są szczególnie trudne do opracowania. Należy również stwierdzić, że te trudności w przewidywaniu kształtowania się migracji w bardzo istotny sposób wpływają na ogólną jakość prognoz demograficznych dla Polski, przyczyniając się do ich szybszej dezaktualizacji.

¹⁶ Według Prognozy GUS 2008–2035 kobiety w wieku prokreacyjnym będą stanowiły niespełna 39% ogólnej liczby kobiet, podczas gdy w 2007 r. wskaźnik ten wynosił ponad 49 %.

zmniejszaniem się umieralności niemowląt. Z różnych względów (m.in. przewidywanego utrzymywania się różnic w poziomie życia oraz funkcjonowaniu instytucji ochrony zdrowia i opieki nad osobami starymi) nie doprowadzi to jednak do wyrównania poziomu umieralności między Polską i najbardziej rozwiniętymi państwami zachodnimi. Zgodnie z prognozą GUS przeciętne dalsze trwanie życia w Polsce w 2035 r. będzie wynosiło 77,1–78 lat dla mężczyzn i 82,9–83,4 lat dla kobiet, co oznacza zmniejszenie się o około 3 lata obecnej różnicy przeżywalności między obu płciami¹⁷. W większym stopniu wzrośnie w tym samym czasie mediana wieku — do 47,9 lat ogółem (w porównaniu z 37,3 w 2007 r.), w tym dla mężczyzn do 46 lat (z 35,3) i dla kobiet do 49,7 lat (z 39,4).

Podsumowanie

Struktura demograficzna ludności Unii Europejskiej i Polski ulegała w ostatnich latach głębokim zmianom. Obserwowane obecnie procesy starzenia się, mierzone wzrostem udziału w populacji najstarszych grup mieszkańców oraz przesuwaniem się mediany wieku, będą kontynuowane również w następnych dekadach. Dalsze starzenie się ludności będzie przebiegało z niejednakowym natężeniem w poszczególnych państwach członkowskich Unii. Polska należy do tej grupy unijnych państw, które są najbardziej zagrożone depopulacją i starością demograficzną. Jest również krajem, w którym przekształcenia demograficzne dokonują się w sposób szczególnie dynamiczny, co powoduje, że przeskok między względnie dobrą sytuacją demograficzną, jaka charakteryzowała Polskę jeszcze w latach 80. XX w. i prognozowanym na okres po 2020 r. dynamicznym spadkiem ludnościowym, dokonuje się w relatywnie bardzo krótkim czasie.

Z tego względu starzenie się społeczeństwa należy traktować jako jeden z najważniejszych i jednocześnie najtrudniejszych do rozwiązania problemów społeczno-ekonomicznych współczesnej Polski, obok zagadnień związanych z funkcjonowaniem rynku pracy i stanem finansów publicznych. Niewątpliwie również wszystkie te kwestie są ze sobą powiązane i wzajemnie się warunkują, a znaczną część obecnych dysfunkcji w sferze społecznej i gospodarczej należy uznać za konsekwencje niewłaściwej realizacji i zaniechań w obszarze polityki ludnościowej. (por.: Polska w Europie... 2012, s. 9)

Prognozowane zjawiska depopulacji i starzenia bez wątpienia nie ominą Polski. Ich przewidywana głębokość może jednak ulec modyfikacji pod warunkiem priorytetowego — stosownego do rangi problemu — traktowania zagrożeń demograficznych w polityce państwa. Podjęte działania nie powinny się ograniczać do wzrostu zatrudnienia, w tym wydłużania obecności na rynku pracy osób ze starszych grup wiekowych. Co najmniej równie ważne są, w przypadku Polski, działania zmierzające do przyspieszenia transformacji migracyjnej, a także — wzorem niektórych innych państw Unii Europejskiej — wprowadzenie rzeczywistych rozwiązań prorodzinnych, w tym pronatalistycznych, które mogłyby się przyczynić do poprawy warunków posiadania i wychowywania dzieci, a tym samym do

¹⁷ Prognoza Eurostatu przewiduje wydłużenie się w tym okresie przeciętnego trwania życia mężczyzn do 77,7 lat, natomiast kobiet do 84,5 roku.

stimulowania wzrostu liczby ich urodzeń. W sytuacji demograficznej, w jakiej znajduje się Polska, nawet najbardziej szcudre transfery na rzecz rodzin z dziećmi nie będą w stanie odwrócić tendencji regresu ludnościowego. Intensywna polityka pronatalistyczna z pewnością przyczyniłaby się jednak do jego złagodzenia.

Bibliografia

- Długosz, Z., Kurek, S., 2012, *Starzenie się ludności w Polsce na tle regionów Unii Europejskiej*, w: <http://www.up.krakow.pl/konspekt/24/ludnosc.html>, dostęp z dnia 10.03.2012 r.
- Eurostat, 2008, *Prognoza ludności w Unii Europejskiej 2008–2060*, Komunikat Eurostat, opublikowany 8.06.2011 r.
- GUS, 2009, *Prognoza ludności na lata 2008–2035 roku*, www.stat.gov.pl/gus/5849_5744_PLK_HTML.htm, dostęp z dnia 26.03.2012 r.
- GUS, 2012, *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych*, Warszawa.
- Nowak-Far, A., 2011, *Methuselach Perplexus — polityka prawa wobec zmian demograficznych w Europie*, w: Osiński, J. (red.) *Współczesne problemy demograficzne. Rzeczywistość i mity. Ujęcie krajowe, regionalne i globalne*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Pohoski, M., 2012, *Polska krajem starców? Uwagi na temat starzenia się ludności Polski*, w: <http://www.deon.pl/czytelnia/czasopisma/przeglad-powszechny/art,1,polska-krajem-starcow-uwagi-na-temat-starzenia-sie-ludnosci-polski.html>, dostęp z dnia 8.03.2012 r.
- Polska w Europie — przyszłość demograficzna* (materiał opracowany na II Kongres Demograficzny, 22–23.03.2012 r.), 2012, Warszawa.
- Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*, Warszawa.
- Rządowa Rada Ludnościowa, *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2010–2011*, 2011, Warszawa.
- The 2009 Ageing Report. Economic and budgetary projections for the EU–27. Member States* http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14994_en.pdf oraz http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14992_en.pdf data dostępu 26.03.2012.

Summary

The purpose of this article is to present a basic data about aging of Polish society on the background of aging of European Union population. The article presents contemporary state and projections concerning process of aging, as well as its causes and the most important results. The basic impact on ageing is rendered by decrease of number of birth which results in changes proportion of youngest and oldest groups in the society. In the same direction affects the growth of life expectancy, entailing by reducing of mortality,

particularly in the oldest demographic groups. In the case of Poland and majority of „new” EU’s members, aging population as the result of downfall of fertility rate and reproduction of population rate, is speeded up and deepened by minus net migration. Aging of the population is presently more advanced in former U-15, however, the pace of this process in last two decades is faster in “new” member states.

Poland belongs to these EU states, which are threatened by demographic senility and depopulation the most and at the same time its demographic transformation is performing particularly dynamic. It causes that a passage between relatively advantageous demographic situation, that characterized Poland even in the eighties of 20-th century, and projected after 2020 dynamic population decrease, is being performed in relatively short time. Therefore, aging of population should be regarded as one of the most important and hard to be decided socioeconomic problems of contemporary Poland.